

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.13, No. 26
Autumn 2024 & Winter 2025

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Comparative Study of Allameh Tabataba'i and Ibn Taymiyyah's Understanding of the Hadiths of the First Creation.

Mahdi Izadi¹
Hamzeh Ali Bahrami²
Hanieh Sadeghi³

Abstract

This research examines the implications of hadiths related to the first divine creation in the thought of two famous figures in the Islamic world, namely Allameh Tabataba'i and Ibn Taymiyyah. The main goal of this research is to analyze the points of view of these two figures who represent two different schools of thought, namely the Shiite rationalist and the Sunni traditionist. With the descriptive-

¹. Full Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: izad@isu.ac.ir

². Associate Professor, Faculty member of the Department of Teaching of Islamic, University of Isfahan. Email: bahrame1918@gmail.com

³. PhD student in Quranic Sciences and Hadith, Imam Sadiq University, Tehran, Iran, corresponding author. Email: ha.sadeghi@isu.ac.ir

Received: 12/04/2024

Reviewed: 13/07/2024

Revised: 14/01/2025

Accepted: 18/01/2025

analytical method and the comparative approach, it is shown that Allameh Tabataba'i is trying to explain the truth of Muhammadiyah in order to present it as an acceptable explanation for the interpretation of the hadiths of the first creation. On the other hand, Ibn Taymiyyah considers all the hadiths that consider the first divine creation to be intellect to be fake and false. He considered all of them invalid without considering other topics in the field of criticism and research in hadiths.

Keywords: Allameh Tabatabai, Ibn Taymiyyah, First Creation, the Truth of Muhammadiyah, Intellect, Tradition.

Problem Statement

In Islamic narrations, various terms regarding the first divine creation exist, including rationality, the pen, spirit, and light. This diversity raises several questions, such as whether these narrations refer to different dimensions and levels of creation or merely describe a single entity from various perspectives. Additionally, should these narrations be interpreted and elucidated, or does the divergence of concepts cast doubt on their validity? These questions have been addressed by researchers from various fields and through diverse approaches. Among these, some groups, such as the mystics, present the discussion of the truth of Muhammadiyah as a solution to these challenges, while others, like the traditionalists, emphasize the fabricated nature of the hadiths that identify rationality as the first creation. This research seeks to compare the understanding of Allameh Tabatabai (representing rationalism) and Ibn Taymiyyah (representing traditionalism) regarding the hadiths related to the first divine creation. By identifying shared and divergent points in their views, this study investigates the fundamental intellectual foundations of both figures. Therefore, it aims to answer questions such as what the main foundations are that Allameh and Ibn Taymiyyah focus on when interpreting the hadiths of the first creation and to what extent they remain committed to these foundations in their prominent works, "Tafsir al-Mizan" and "Majmu'at al-Fatawa", as representatives of their respective schools of thought. For instance, it becomes evident that Allameh Tabatabai emphasizes philosophical and rational discussions, wherein rationality holds a significant position in understanding the narrations. However, this rationality is not the philosophical rationality that serves as an instrument for acquiring knowledge through logical reasoning, but rather a rationality that seeks to relate specific and apparent signs to overarching principles while remaining free from caprice. Conversely, Ibn Taymiyyah primarily relies on the explanation of the hadiths of the predecessors and prioritizes narration over rationality, aiming to distinguish between explicit and speculative rationalities. However, it appears that he unintentionally employs philosophical rationality in his stance on the narrations of the first creation, based on the meanings attributed to rationality and its derivatives in linguistic literature. Additionally, differences in the understanding of the concept

of the Perfect Human and the truth of Muhammadiyah within the intellectual framework of these two figures are observed.

Method

This research employs a descriptive-analytical method with a comparative approach to analyze the views of Allameh Tabatabai and Ibn Taymiyyah. The comparative examination of these two scholarly figures, who belong to different historical and religious contexts, allows for the discovery of the strengths and weaknesses of their interpretations.

Findings and Results

This research shows that Allamah Tabataba'i, by examining the implications of the narrations of the first creation and proposing philosophical and mystical discussions under it, has tried to achieve an analysis far from polytheism and deviation. Therefore, by emphasizing the cause-and-effect system, he has tried to explain the truth of Muhammadiyah differently. In contrast, Ibn Taymiyyah, by considering the narrations that consider the first divine creation to be reason to be fabricated, tries to guide Muslims to understand reason in the sense that he believes was considered in early Islam. This comparison shows two different perspectives, each of which in turn can help to a deeper understanding of the hadith, philosophical, and historical discussions. On the other hand, although both figures lived in different periods, their perspectives are in some cases symmetrical and in some aspects different and changed. These findings not only reveal new dimensions of religious thought, but also answer fundamental questions about the concept of the first divine creation. Ultimately, a comparative examination of different perspectives in this field can lead to a broader understanding of Islamic studies.

References

- Amiri, N. Abdolhossein Khosravanah. [Rational and rationalism in philosophy and Quran]. *Interdisciplinary Quranic Studies*. 2009; 1 (2):33-42. Persian.
- Ibn Arabi, M. B. A, *Fusus Al-Hikam wa Al-aa' daat 'l hhh*, Dsscriptimyy AlII - Ala 'Afifi, Tehran, Al-Zahra. 1991. Arabic.
- Ibn Babawayh (Sheikh Sadouk), M. B. A, *al-Tawhid*, Qom, Society of Teachers in Qom Seminary. 1994. Arabic.
- Ibn Taymiyyah, *al-Furqan Bayn al-Haqq wal-Batil*, edited by Al-Ar''' tt , Bijaaa Maktabat Dar Al-Bayan. Maktabat Al-''' iiii 22 2222Ariiii ..
- Ibn Taymiyyah, *Al-Radd 'ala Al-Mantiqiyyin*, edited by Muhammad Hassan Ismail, Beirut, Dar Al-Kutub Al-'Ilmiy2222 2222 22ii ..

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.13, No. 26
Autumn 2024 & Winter 2026

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال سیزدهم، شماره ۲۶
پاییز و زمستان ۱۴۰۳
صفحات ۴۸۵-۵۱۰

بررسی تطبیقی فهم علامه طباطبائی و ابن تیمیّه از احادیث اولین مخلوق

مهدی ایزدی^۱

حمزه علی بهرامی^۲

حانیه صادقی^۳

چکیده

براساس روایاتی که اولین مخلوق الهی را عقل، قلم، عرش، روح و یا نور پیامبر می‌دانند، ضرورت پرداختن به دلالت‌های این احادیث، صحت و سقم آن‌ها و نحوه تحقق این عناوین بر مصادیقش قابل بررسی است. اما این پژوهش با هدف آشکار سازی فهم علامه طباطبائی (۱۳۶۰-۱۲۸۱ ش) و ابن تیمیه (۷۲۸-۶۶۱ ق) از احادیث اولین مخلوق به عنوان نمایندگان جریان عقل‌گرای شیعی و جریان نقل‌گرای اهل تسنن، کوشید تا با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی همراه با رویکرد تطبیقی، نشان دهد که

izad@isu.ac.ir

bahrame1918@gmail.com

ha.sadeghi@isu.ac.ir

^۱. استاد تمام گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران

^۲. دانشیار، عضو هیئت علمی گروه آموزشی معارف اسلامی دانشگاه اصفهان

^۳. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران، نویسنده مسئول

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۴

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۴/۲۳

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۰/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۹

علامه، نسبت به دیدگاهی که اولین مخلوق الهی را حقیقت محمدیه می‌داند نظر مساعد داشته، اما با نقد برخی از تبیین‌های صدرائی، مشائی و اشراقی، دیدگاه مستقلی ارائه داده‌است. علامه طباطبائی با تبیین نظام علی و معلولی، روایات مربوط به اولین مخلوق را با خوانشی متفاوت از حقیقت محمدیه، از شائبه شرک در امان نگه داشت. از طرف دیگر به باور ابن تیمیه، احادیثی که در آن از عقل به عنوان اولین مخلوق یاد شده‌است، با توجه به ظاهر و یا شروحي که توسط برخی حکما و فلاسفه از آن‌ها شده، جعلی و دارای محتوای شرک آلود است. وی بدون در نظر گرفتن سایر مباحث در زمینه نقد و تحقیق در احادیث، تمامی آن‌ها را باطل دانست.

کلمات کلیدی: علامه طباطبائی، ابن تیمیه، اولین مخلوق، حقیقت محمدیه، عقل، نقل.

بیان مسأله

در روایات بسیاری از معصومین (ع)، مصداق اولین مخلوق الهی عقل است و در برخی دیگر نور، روح، قلم، و ملک کروی. تعدد عناوین در این زمینه، پرسش‌هایی چون را مطرح می‌کند مانند اینکه آیا این روایات به جنبه‌ها، مراتب و مراحل گوناگون خلقت اشاره دارند یا اوصاف شیء واحد، به اعتبارات گوناگون‌اند، آیا باید نگاه تأویلی به آن‌ها داشت و یا از اساس به دلیل تنوع در مصداق و مفاهیم، فاقد اعتبارند؟ در پاسخ به این پرسش‌ها، طیف‌های گوناگون پژوهشگران دینی در صدد شرح و تبیین این روایات برآمدند، گروهی مانند عرفا با پذیرش و رتبه‌بندی این روایات اولین مخلوق را وجود نبی مکرم (دانسته و در اصطلاح آن را «حقیقت محمدیه» نامیدند (ابن عربی، ۱۹۹۱، ج ۱، ص ۶۴). گروهی نیز مانند فلاسفه عنوان «صادر اول» یا «عقل اول» را برای بیان چگونگی جریان آفرینش همراه با تأویل برگزیدند (سجادی، ۱۹۹۴، ج ۲، ص ۱۲۹۶؛ میرداماد، ۲۰۰۱، ص ۱۲). در این میان برخی گروه‌ها مانند جریان سلفیان با جعلی دانستن دسته‌ای از این روایات که اولین مخلوق را عقل می‌دانند تلاش دارند تا با نگاهی متفاوت و فاقد هر گونه تأویل یا شرح فلسفی و عرفانی، فهم خود را صرفاً به گزارش و شرح لغوی روایاتی که اولین مخلوق را آب، قلم و عرش می‌داند بسنده کنند. در این راستا بررسی تطبیقی دو شخصیت که نماینده دو جریان فکری متفاوت هستند، می‌تواند آشکار کننده چگونگی فهم آنان باشد. زیرا آرا و اندیشه‌های به ظاهر متفاوت این امکان را دارد تا در روند مورد مطالعه به نقاطی قابل اشتراک نزدیک شوند و سپس به واسطه عوامل مختلفی از جمله مبانی فکری متفاوت،

نحوه استفاده از منابع، میزان اهتمام و پی‌جوئی صاحبان اثر در ارتباط با موضوع مورد مطالعه و نیز زمینه‌های شکل‌گیری دغدغه آنان نسبت به یک مسأله و سپس نوع مواجهه با آن، به دوراه حل متفاوت و یا حتی یک چالش تبدیل شود. در پژوهش حاضر نیز هرچند ابن تیمیه در قرن هفتم، زیسته و نماینده‌ای برای جریان عقل‌گرایی شیعی متعلق به قرن چهاردهم و علامه طباطبائی نیز به عنوان نماینده جریان عقل‌گرایی شیعی متعلق به قرن چهاردهم است، ولی با توجه به حضور پررنگ آرا و اندیشه‌های آنان در عصر حاضر می‌توان با بررسی تطبیقی نظراتشان در موضوعی مانند احادیث اولین مخلوق، به یافته‌های قابل توجهی دست یافت.

علامه طباطبائی با طرح مباحث فلسفی، عقلی و عرفانی در احادیث اولین مخلوق و توجه به مفهوم عقل، در معنای قرآنی به دنبال تبیین دقیقی از عقول ده‌گانه است. او صرفاً به توضیح و توصیف اندیشه‌های فیلسوفان قبل از خود، مبادرت نورزیده‌است و درباره حقیقت محمدیه نیز سعی دارد تا با شرحی متفاوت برای این گونه روایات، از مصداق یابی‌های شرک‌آلود بپرهیزد. از آن طرف، ابن تیمیه به عنوان یک چهره سلفی مطرح، گمان می‌رود که هیچ توجهی به مباحث فلسفی و عقلانی ندارد و صرفاً به بیان شرح و توضیح احادیث سلف پرداخته‌است، اما او نیز با خوانش برخی مباحث فلسفی در شرح احادیث اولین مخلوق، درصدد است تا با خودداری از عقل فلسفی که آن را یکی از عوامل انحراف فکری و حتی ساخته متفلسفه و نیز فیلسوفان می‌داند، مسلمانان را به معنای عقل که در صدر اسلام مورد توجه بوده، سوق دهد، تا او نیز از شرک، انحراف و بدعت در امان باشد که با توجه به اهمیت توجه به معنای امساک در تبیین مفهوم عقل، می‌توان عقل او را نیز عقل فلسفی دانست. او همچنین ملائکه را بر انسان در این دنیا برتری می‌دهد. زیرا مفهوم انسان کامل و حقیقت محمدیه در دستگاه فکری او جایگاهی ندارد. همچنین پژوهش حاضر، در صدد است تا با بررسی تطبیقی و توصیف فهم و دیدگاه‌های آنان به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

- ۱- مهم‌ترین مبانی که علامه و ابن تیمیه در مواجهه با احادیث اولین مخلوق به آن توجه دارند، چیست؟

۲- پایبندی علامه و ابن‌تیمیه به مبانی و اندیشه‌ای که از آن دفاع نموده‌اند در دو اثر شاخص آنان یعنی *تفسیر المیزان* و *مجموع الفتاوی* تا چه حدی است؟ از آنجایی که احادیث اولین مخلوق در منابع حدیثی امامیه برخلاف سایر فرق اسلامی جایگاه مهمی در مبانی فکری تشیع دارد و از آن برداشت‌ها، تفسیرها و تأویل‌های فراوانی شده‌است، در جدول شماره (۱)، به پرکاربردترین آن‌ها اشاره می‌گردد:

جدول شماره (۱): احادیث اولین مخلوق در کتب معتبر امامیه

ردیف	بخشی از احادیث مورد استناد	منبع
۱	خداوند عقل را آفرید و او اولین مخلوق از روحانیین است.	(کلینی، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۵۲)
۲	خداوند در ابتدای آفرینش، محمد و عترت هدایتگر و هدایت شده را خلق کرد.	(همان، ج ۲، ص ۳۸۰)
۳	اولین چیزی که خداوند آفرید، نور من بود، سپس نور علی از آن جدا شد، سپس عرش و لوح و خورشید و نور روز و نور دیدگان و عقل و معرفت خبر (آگاهی) را آفرید.	(مجلسی، ۱۹۸۲، ج ۵۴، ص ۱۷۰)
۵	اولین چیزی که خداوند خلق کرد روح من بود.	(همان، ج ۵۴، ص ۳۰۹)
۶	اولین چیزی که از خلق خود آفرید چیزی بود که همه چیز از آن سرچشمه می‌گیرد و آن آب است.	(صدوق، ۱۹۹۴، ج ۲۰، ص ۶۶)
۸	اولین چیزی که خداوند آفرید قلم بود.	(مجلسی، ۱۹۸۲، ج ۲۹، ص ۳۶۶)
۹	و این در مبدأ خلقت است که خداوند تبارک و تعالی هوا را آفرید...».	(همان، ج ۵۴، ص ۷۱-۷۰)

پیشینه پژوهش

به طور کلی پیشینه این پژوهش در دو محور کلی قابل شناسایی است:

۱. پژوهش‌هایی که به بررسی دیدگاه‌های علامه طباطبائی و یا ابن‌تیمیه درباره چیهستی انسان و یا خلافت الهی پرداخته‌اند. به عنوان نمونه: (فرمانیان و علمی، ۲۰۱۸، «چیهستی انسان و چگونگی تبیین خلافت الهی در اندیشه ابن‌تیمیه»، مذاهب اسلامی، ش ۱۰، ص

۴۵-۵۹؛ فراهانی، دستجانی، و دهقانی، ۲۰۲۰، «تحلیلی بر استناد مؤلفه‌های «خلق» و «أمر» به ملائکه در قرآن با تأکید بر آرای تفسیری علامه طباطبائی»، الاهیات قرآنی سال ۸، پیاپی ۱۵، ص ۸۷-۶۶.

۲. بررسی احادیث اولین مخلوق (صادر اول)، حقیقت محمدیه و مراتب خلقت در مطالعات و پژوهش‌های قرآنی، حدیثی، فلسفی، کلامی و عرفانی مانند: (اترک، ۲۰۰۴، «مراتب خلقت از دیدگاه آیات و روایات»، پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ش ۲۳ و ۲۲، ص ۸۰-۵۸؛ خادمی، ۲۰۰۵، «نظریه علامه طباطبائی درباره چگونگی پیدایش کثیر از واحد (نظام فیض)»، مقالات و بررسی‌ها، ش ۱۰۰، ص ۶۵-۸۷؛ کرمانی و صدری، ۲۰۱۳، «جایگاه هستی‌شناسانه ملائکه نسبت به انسان کامل»، حکمت عرفانی، ش ۶، ص ۷۴-۶۱). آنچه پژوهش حاضر را متمایز از سایر مطالعات انجام شده می‌کند، مقایسه دو اندیشه در دو حوزه فکری کاملاً متفاوت درباره اولین مخلوق است که ضمن ایجاد خوانش دقیق‌تر هریک از اندیشه‌ها، ضرورت واکاوی دیدگاه‌های مطرح را برای نشان دادن فهم مبانی فکری صاحبان اندیشه نسبت به متون دینی و مسائل معرفت‌شناسانه و دین‌شناسانه، آشکارتر می‌سازد.

۱. مبانی فکری علامه طباطبائی در تبیین احادیث اولین مخلوق (عقل)

۱-۱. استناد به قاعده عقلی - فلسفی «الواحد لایصدر عنه الا الواحد» (مبانی فلسفی)

علامه طباطبائی در کتاب نه‌ایه / الحکمه که به بیان دیدگاه‌های فلسفی‌اش پرداخته‌است با استفاده از قاعده «الواحد لایصدر عنه الا الواحد» معتقد است، خداوند از تمامی جهات واحد و بسیط است و هیچ کثرت خارجی و حتی عقلی در او نیست، از این رو باید موجود واحد از او صادر شود و بر اساس قاعده سنخیت میان علت و معلول، این وجود واحد و بسیط دارای همه کمالات وجود و فعلیت تام است و در آن هیچ گونه قوه و استعدادی وجود ندارد. ایشان بلافاصله یادآوری می‌کند که وقتی گفته می‌شود، این وجود واحد، دارای همه کمالات است، نباید گمان کرد که این کمالات، بالذات به او تعلق دارد؛ بلکه وجود او ظل وجود واجب و نیازمند به وجود واجب است که ذات او را با نقص و محدودیت

همراه می‌کند. پس مرتبه این وجود، پایین‌تر از رتبه حق تعالی است. صادر اول جلوه و شعاعی از وجود واجب تعالی و نیازمند به او است و هیچ گونه استقلالی از او ندارد. موجودی با این ویژگی‌ها، همان عقلی است که هم در مقام ذات و هم در مقام فعل، مجرد از ماده است و وجودش در مرتبه پس از واجب تعالی است، اما واسطه‌ای میان او و واجب تعالی نیست و لذا مرتبه وجودیش بر دیگر مراتب تقدم دارد. (طباطبایی، ۲۰۰۸، ج ۳، ص ۴۲۱-۴۰۷). در این نگاه، صادر اول، عقل واحد محسوب می‌شود که اشرف همه مخلوقات است. این عقل نخستین، علت مادونش و واسطه‌ای در ایجاد مادونش است که به جهت ضعف رتبه وجودی در مقایسه با واجب الوجود، جهات کثرت در او آشکار می‌شود، ولی چون این کثرت به مقداری نیست که سبب شکل‌گیری عالم مادون عالم عقل (عالم مثال) شود، باید عقول بعدی در رتبه‌های پائین‌تر صادر شوند تا زمینه ایجاد عالم مادون عقل به وجود آید لذا از دو جهت، کثرت در عقول مورد بررسی قرار می‌گیرد (همان، ج ۳، ۴۱۰-۴۱۲).

الف) از جهت روابط طولی

ابتدا از عقل اول، عقل دوم به وجود می‌آید و سپس از عقل دوم، عقل سوم تا جائی که که در یک سلسله مراتب طولی رو به پائین که ناشی از کاهش رتبه وجودی آن عقول و افزایش کثرت در آنهاست این روند ادامه یافته و به قول فیلسوفان مشائی به عقل دهم، آخر و یا فعال منتهی می‌شود. در این روند رو به نزول هر زمان، جهات کثرت در عقل برای پیدایش نشئه مادون عقل کافی بود، عالم طبیعت به وجود می‌آید.

ب) از جهت روابط عرضی:

از طرف دیگر وقتی روابط طولی عقول به آخر رسید، سلسله عرضی آنها شروع می‌شود و در یک جهت عرضی میان عقول که دیگر رابطه علی و معلولی در آن مشاهده نمی‌شود، هر عقل تدبیر کننده یک نوع از انواع مادی خواهد شد که سبب ایجاد انواع گوناگون است. این انواع که در عالم طبیعت موجود می‌شوند نظم سراسری را شکل می‌دهند. بحث درباره عقول ده‌گانه که با عناوینی چون، ارباب انواع یا مثل افلاطونی نیز شناخته شده‌است، توسط علمای اشراقی و صدرالمتهلین مورد پذیرش و دفاع قرار گرفته‌است (خادمی، ۲۰۰۶، ص

(۱۲۶) اما ابن سینا (به عنوان پیشوای مشائیون) با آن مخالفت ورزیده است (تیوای، ۲۰۱۲، ص ۴۹).

علامه طباطبائی معتقد است: هرچند دیدگاه مشائیون در ارتباط با اصل ضرورت کثرت در عقول از جهت انواع نه افراد، مورد پذیرش است، ولی در مورد این که آن ها را به ده مورد منحصر کرده اند، قابل پذیرش نیست؛ چون هیچ راهی برای احصا و شمارش تعداد این عقول در اختیار نیست. خلاصه این که اشراقیون و فیلسوفان صدرائی از مُثل افلاطونی و ارباب انواع در این زمینه دفاع کرده اند و مشائیون با آن مخالفت ورزیده اند (خادمی، ۲۰۰۶، ص ۱۳۵-۱۳۲).

۲-۱. حقیقت محمدیه با نگاهی متفاوت (مبنای معرفت شناسی)

نام (الله) به عنوان جامع ترین و کامل ترین اسم الهی معرفی می شود که سایر نام های خداوند را در بر می گیرد و در تبیین حقیقت محمدیه، اهمیت فراوانی دارد تا بتوان رابطه ای را در معرفت و آگاهی یافتن نسبت خداوند و انسان کشف کرد. بر این اساس گفته شده مظاهر اسماء الهیه (اعیان ثابتة) نیز چنین وضعیتی دارند، یعنی مظهر اسم الله، در بخش تجلیات، کامل ترین و جامع ترین مظهر است که در سایر مظاهر جریان داشته و آن ها را نیز در بر می گیرد. نام این تجلی کامل حقیقت محمدیه است و جامع ترین مظهر (مخلوق) محسوب می شود (قنبری، ۲۰۲۲، ص ۲۶۹). لذا در تعبیر عرفانی از نور با عنوان حقیقت محمدیه یاد شده است.

به نظر می رسد، علامه با توجه به ذکر مصادیق گوناگون برای اولین مخلوق در لسان روایات، نور را به عنوان اولین مخلوق که مصداقی برای نبی مکرم (ص) است، پذیرفته است. در نگاه علامه طباطبائی روح و یا خالق در عرض خالقیت الهی نیست؛ بلکه با استناد به آیه ۵۲ سوره شوری عبارت است از، اتصال روح نبی مکرم (ص) به روح و خلق اعظم. روح، همان عقل اول است و عقل اول، اولین مخلوق محسوب می شود به شرط این که در وضعیت تجرد باقی بماند. چنین عقلی به هر میزان اطلاقی را در سیر نزول خود از عالم مجردات به عالم ماده و تعینات، از دست دهد، باعث ایجاد سایر عقول می شود. پس وقتی گفته می شود، روح نبی مکرم (ص) در قوس صعود، به همان چیزی که از آن خلق شده است می رسد،

یعنی علاوه بر این که مخلوق بودن روح نبی مکرم (ص) ثابت می‌شود، اتصال با مخلوقی دیگر (امر مجردی که توسط خداوند در همه موجودات تجلی یافته) و دارای شئونی والا و منحصر به فرد، آشکار می‌گردد که در نورانیت و نیز در ایجاد سایر مخلوقات، در یک دامنه رفت و برگشتی و زیر نظر خالق اعظم، شریک است (طهرانی، ۲۰۰۵، ص ۳۴۹-۳۵۱). علامه از روح به عنوان امری مجرد یاد می‌کند. زیرا در قرآن کریم به مخلوق بودن روح تصریح نشده است ولی براساس روایات شیعه، مسلماً امری است که مخلوق خداوند است (منتظر، ۲۰۰۸، ج ۴، ص ۲۶۴-۲۶۲).

ایشان، با اعتقاد به تجرد نفس و عالم مجردات، و نیز با توجه به آیه «قل الروح من امر ربی» (بگو روح از امر خداوندست، (الأسراء/۸۵)) روح را از جنس امر خداوند می‌داند که کیفیت تعلق آن به بدن در برخی آیات به صورت تلویح و اشاره برای اهل بصیرت و تدبّر آمده است (طباطبائی، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۵۵۰-۵۲۷). براین اساس می‌توان گفت از دیدگاه ایشان شناخت دقیق روح برای هر انسانی در این دنیا غیر ممکن خواهد بود.

۳-۱. پذیرش جایگاه عقل در فهم روایات (مبنای دین‌شناسی)

علامه طباطبائی، با توجه به معنای لغوی عقل که به معنای بستن و گره زدن است، ادراکاتی را که انسان دارد و در دل نیز می‌پذیرد و نسبت به آن‌ها پیمان قلبی دارد، عقل می‌نامد زیرا خیر، شر، حق و باطل، توسط آن تشخیص داده می‌شود (طباطبائی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۷۱). البته، در صورتی عقل می‌تواند حقیقت را درک کند که قوای دیگر از جمله خشم، شهوت، حرص و تکبر بر نفس انسان غلبه نکنند و عقل از سلامت فطری برخوردار باشد (همان، ص ۳۷۶-۳۷۴). نکته قابل توجه در این دیدگاه این است که منظور از عقل، عقل فلسفی که ابزاری برای کسب معرفت است و با آن کلیات ادراک می‌شود در نظر گرفته نشده است.

در کتب لغت عربی معانی متنوعی برای واژه عقل ذکر شده است که می‌توان آن‌ها را به دو دسته تقسیم کرد: الف: «منع»، «نهی»، «امساک»، «جلوگیری و حفظ کردن». ب: «بستن»، «نسبت دادن» و «ربط دادن» اشاره دارد. لذا چون مشتقات متعدد ذکر شده در کتب لغت با یکی از دو معنای فوق مرتبط است، می‌توان این دو را، معانی اساسی واژه

عقل دانست که در هر یک از مشتقاتش به نوعی نهفته است. نکته قابل توجه در این رابطه این است که عقل و عقل گرایی در اصطلاح فلسفه، با معنای نخست سرو کار دارد و عقل گرایی به کار رفته در قرآن، با معنای دوم (ربط دادن، نسبت دادن) مرتبط است. عقل ورزی در قرآن، به معنی نسبت دادن نشانه‌های جزئی و ظاهری به امور کلی است (امیری، ۲۰۰۹، ص ۳۳). از نظر علامه، قرآن کریم برای درک حقایق و مقاصد دینی، سه راه را پیش روی مخاطبان خود قرار داده است:

الف - ظواهر دینی: (آیاتی نظیر «آمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ» (النساء/ ۱۳۶) و یا «أَقِمُوا الصَّلَاةَ» (البقره/ ۴۳) که بر اساس آن‌ها، فرمانروایی خداوند مقتضی حجیت این بیانات لفظی است (طباطبائی، ۱۹۹۹ (الف)، ص ۷۸). ایشان در تبیین چرائی حجیت ظواهر معتقدند، پیروان حقیقی اسلام و شاگردان مکتب قرآن که از راه علم و یقین حقانیت اسلام و کلام الله بودن قرآن را به دست آورده‌اند، می‌دانند که هر چه خداوند بگوید اگر امرتکوینی باشد، وجود خارجی‌اش همان گفتن اوست و اگر امری تشریعی باشد، با عنایت به صلاح و فساد خارجی است که در قالب امر و نهی شکل گرفته است (طباطبائی، ۲۰۰۸، ص ۴۸).

ب - حجت عقلی: علامه طباطبائی، معتقد است، هر چند قرآن کریم، انسان را به اطاعت مطلقه خداوند و نبی مکرم دعوت می‌کند، اما از مردم نمی‌خواهد که احکام و معارف قرآنی را با جمود محض و تقلید کورکورانه، و بدون هیچ تفکری بپذیرند، بلکه دعوت به تفکر و تعقل می‌کند تا در هر مسأله، حقیقت امر کشف گردد (طباطبائی، ۱۹۹۹ الف، ج ۲، ص ۲۹۵). او حجت‌های معتبر را، قرآن کریم، سنت قطعی و عقل صریح می‌داند. بیان نبی مکرم به وسیله کتاب خداوند اعتبار پیدا می‌کند و به همین دلیل و به واسطه آیات و روایات فراوان دستور به رجوع به عقل سلیم و صریح و گرفتن تأیید از آن داده شده است. سنت قطعی و عقل سلیم و صریح، همانند خود قرآن، حجت یافته و قابل اعتماد است (همان، ص ۴۱-۴۰).

ج - درک معنوی: از دیدگاه علامه، عارف کسی است که خداوند را از راه مهر و محبت پرستش کند و نه به امید ثواب یا ترس از عقاب. لذا عرفان راهی برای پرستش و درک حقایق ادیان است (همان، ص ۱۰۹).

۲. مبانی فکری ابن تیمیه در تبیین روایات اولین مخلوق

۱-۲. تفکیک میان عقل صریح و عقل ظنی (مبنای معرفت‌شناسی)

نزد سلفیان فهم و حکم نقل بر فهم و حکم عقل مقدم است. زیرا اعتبار عقل در درک معارف دینی بسیار پائین است. آنان عقل را یک منبع مجزا و مستقل در شناخت الهیات، خصوصاً اسما و صفات الهی نمی‌دانند. حتی برخی از آنان، بالاترین هنر عقل را در فهم کتاب و سنت منحصر می‌دانند (جوینی، ۱۹۹۵، ص ۹). از نگاه ابن تیمیه عقل هرگز به معنای جوهر قائم بنفسه که نزد فلاسفه مشهود است، نیست، بلکه آن چیزی است که در زبان مسلمین مصدرش (عقل یعقل عقلاً) است (ابن تیمیه، ۱۹۹۵، ج ۱، ص ۲۴۴)؛ لذا رویکرد فلسفی در شرح معانی روایات مورد پذیرش نیست و آن چه حجت و دلیل محسوب می‌شود استفاده از فرهنگ و زبان عرب صدر اسلام است که توسط عامه مردم فهم شده است. این گونه به نظر می‌رسد که ابن تیمیه در زمینه تعارض عقل و نقل، ضرورتی نمی‌بیند که جهت رفع تعارض، بحث جعلی بودن یا خطای راوی را مطرح کند، بلکه با قرار دادن یک مبنای کلی افرادی را که در فضیلت عقل روایت نقل کنند متهم به دروغ‌گویی و جعل حدیث نموده است. هرچند مطالعه دقیق آثار او و همفکرانش نشان می‌دهد، آنان عقل را به عنوان یک منبع شناخت (ولی نه مستقل) همراه با استدلال قبول دارند، ولی جایگاه آن را پس از کتاب و سنت می‌دانند لذا ابن تیمیه نگاه استقلالی نسبت به معرفت عقلی را به چالش می‌کشد، نه اصل استدلال به عقل را (بهرامی، ۲۰۱۸، ص ۴۹-۳۴).

دیدگاه ابن تیمیه درباره احادیث اولین مخلوق که برخی فلاسفه آن را صادر اول (عقل اول) نامیده‌اند و در ادامه تا عقول عشره پیشرفته‌اند، این است که از اساس این روایات، حدیث محسوب نمی‌شوند و به طور کلی باطل، جعلی، کذب و موضوع‌اند. او با استناد به سخن حدیث پژوهان عامه، مانند دارقطنی و ابن جوزی بر این اعتقاد تأکید می‌ورزد (ابن تیمیه، ۱۹۹۵، ج ۱۱، ص ۲۳۰). از دیدگاه او ذکر تعداد عقول، هرگز جایگاهی در نقل نداشته و با اساس آیه «و ما یعلم جنود ربک الا هو» (المدرثر / ۳۱)، تعداد ملائکه نامشخص است و نمی‌توان آن‌ها را با عقول عشره، تطبیق داد. او با نقل سخنی از پیامبر (ص) مبنی بر این که ملائکه موجوداتی ناطق و زنده هستند و از اعظم مخلوقات الهی با تعداد کثیر به شمار می‌آیند، برای پیروان انبیا و آحاد مردم چنین فهم فاسدی (عقول عشره) را نمی‌شناسد و

آن را ساخته متفلسفه می‌داند. متفلسفه از یونانیان ملحد پیروی کردند و ابن سینا نیز از آن‌ها اثر گرفت (ابن تیمیه، ۱۹۹۵، ج ۱۱، ص ۲۳۰-۲۲۰).

دلیل ابن تیمیه بر باطل دانستن روایاتی که در آن‌ها اولین مخلوق، عقل دانسته شده، این است که حتی اگر بر فرض لفظ آن روایات ثابت شود، خود دلیلی بر بطلان آن است، زیرا نقل شده است که خداوند بعد از خلق عقل، آن را مخاطب قرار داد و این امر با این سخن که عقل، اولین مخلوق است، منافات دارد. لذا خلق عقل یک چیز است و انتخاب عنوان اولین مخلوق برای عقل، امری دیگر. پس اگر فلاسفه می‌گویند، عقل، اولین مخلوق است، با ادامه روایتی که می‌گوید، وقتی خداوند عقل را خلق کرد، آن را مخاطب قرار داد یکسان نیست (ابن تیمیه، ۱۹۹۵، ج ۳۵، ص ۱۵۳-۱۵۲).

به نظر می‌رسد پایه استدلال ابن تیمیه در رد اولین مخلوق بودن عقل (عدم صحت) جایگاه اعرابی واژه اول پس از لمای ظرفیه در عبارت «إِنَّ اللَّهَ لَمَّا خَلَقَ الْعَقْلَ فَقَالَ لَهُ: أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ. فَقَالَ لَهُ: أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ...» (همانا وقتی خداوند عقل را خلق کرد، به او فرمود: نزدیک بیا، پس جلو آمد. آنگاه فرمود: بازگرد: پس عقب رفت...) است. هرچند ابن تیمیه، این روایت منقول از نبی مکرم (را می‌پذیرد ولی حدیثی را که فلاسفه برای اثبات صادر اول با عنوان «اول ما خلق الله العقل» به آن استناد می‌کنند، جعلی می‌داند (ابن تیمیه، ۱۹۹۵، ج ۳۵، ص ۱۵۳). به عبارت دیگر او می‌گوید در صورت صحت این روایات، خداوند قادر بود، عقل را خلق کند و بعد از گذر زمان آن را مخاطب قرار دهد ولی بلافاصله بعد از این که عقل را خلق کرد، مخاطب نیز قرار داد در حالی که از آن به عنوان اولین مخلوق یاد نکرد. لذا نمی‌تواند بیانگر اولین مخلوق بودن عقل باشد، اما فلاسفه با وضع اصطلاح اولین مخلوق برای عقل، از آن استفاده‌های نادرستی کرده‌اند.

گمان نمی‌رود که ابن تیمیه برای عقل جایگاه اولینی برای شناخت دین و انسان، قائل باشد، بلکه معتقد است، زندگی غیردینی و نه غیر عقلایی، همانند و حتی بدتر از زندگی حیوانات است. از نظر او وقتی در میان مسلمانان، فلسفه و منطق با پیشتازی عقل شیوع یافت، کفر و زندقه هم در میان بسیاری از آنان رواج یافت (ابن تیمیه، ۲۰۰۳، ص ۱۲۲-۱۴۷؛ همو، ۲۰۰۵، ج ۹، ص ۲۶۱). پس درست‌ترین روش‌های عقلی در قرآن است. زیرا خالی از اشتباهات، غلط‌ها و اختلافات موجود در نزد فلاسفه و متکلمان است و نیازی به

تحلیل فیلسوفان و متکلمان نیست چون گمراهی و جهل این گروه‌ها بیشتر از هدایت و علمشان است (همان، ج ۹، ص ۱۲۵). وی متکلمانی را که برای عقل نقش استقلالی قائلند گمراه دانسته‌است (همان، ج ۳، ص ۳۳۸؛ بهرامی، ۲۰۱۸، ص ۳۸) و به اشتباه، خطا و دوگانگی گفته‌های افرادی چون فارابی، ابن‌سینا، سهرودی و امثال ایشان برای همهٔ عقلا اعتقاد دارد (ابن‌تیمیه، ۱۹۹۱، ج ۱، ص ۱۵۲). اما اصحاب حدیث، به خاطر تمسک به نقل، برترین مردم از نظر دانش، یقین، آرامش و اطمینان قلبی هستند (همو، ۲۰۰۵، ج ۴، ص ۲۲).

نکتهٔ قابل توجه در بررسی فهم ابن‌تیمیه از احادیث اولین مخلوق، این است که او بر اساس نوع معرفت‌شناسی خویش از عقل خود برای مقابله با خصم استفاده کرده است ولی استفاده از آن را در تبیین روایات، جایز نمی‌داند. هرچند او مانند اصحاب حدیث به وجود عقل صریح در انسان اذعان دارد، اما عقل در معنای فلسفی آن را نمی‌پذیرد چنان‌که حجیت مستقلی را نیز برای عقل با تعریف فلسفی آن، در کنار کتاب و سنت قائل نیست. اما این‌که مراد او از عقل صریح چیست، به نظر می‌رسد همان عقلی باشد که با آن ریاضیات، هندسه و حساب فهمیده می‌شود. زیرا به اعتقاد او، هیچ‌گاه تعارضی میان نقل صریح با عقل صریح رخ نمی‌دهد و اگر تعارضی میان نقل و عقل خودنمایی کند از چند حالت خارج نیست: یا آن عقل غیرصریح بوده و یا آن نقل باطل است و یا حتی بعید نیست که هر دو باطل باشند. هر جا گمان تعارض میان نقل و عقل پیش آید، از جمله مواردی است که به نقل و عقل غیرصریح و غیرصحیح مربوط می‌شود. پس محال است آن‌چه با عقل صریح فهمیده می‌شود، با نقل صریح در تعارض قرار گیرد (ابن‌تیمیه، ۱۹۹۱، ج ۱، ص ۱۴۷). در جایی دیگر نیز چنین عقلی (صریح) را ملازم با نقل می‌داند که برای شناخت کامل‌تر و بهتر یک مسأله به کار می‌رود و اگر هم تعارض نمائی میان نقل و عقل به وجود آید، یا نقل، نقل کاذب، باطل و جعلی است و یا این‌که عقل، عقل صریح نیست. زیرا عقل و نقل یاور و در عرض هم محسوب می‌شوند. بدعت آن چیزی است که در برابر شرع قرار می‌گیرد، نه عقل صریح که خودش مؤید شرع است. در اعتقاد او، اگر به عقل اعتباری داده شود، آن عقل قطعی و صریح است که توسط شرع نیز تأیید شده‌است (ابن‌تیمیه، ۱۹۹۱، ج ۱، ص ۱۹۸). عقل صریح می‌تواند با استفاده از راهنمایی‌های شارع و نقل او، وجود صانع، وحدانیت، علم

و قدرت الهی را اثبات کند (همان، ج ۱، ص ۱۸۷-۱۹۹؛ همو، ۲۰۰۵، ج ۱۹، ص ۲۲۹؛ همو، ۱۹۹۲، ص ۹۱). آنچه از طریق عقل صریح فهمیده می‌شود متهم به مخالفت با شرع نمی‌شود. زیرا اساساً منقول صحیح هرگز با معقول صریح در تعارض نیست. او روایت‌هایی را که در آن شبهه تعارض با عقل مطرح می‌شود ناظر بر عقل صریح نمی‌داند. زیرا معتقد است هرچند رسولان می‌توانند از چیزی خبر دهند که عقل عاجز از شناخت آن است ولی هرگز مخالف صریح معقول بیانی ندارند چه برسد به این که باعث تحیر عقول شوند. عقل، با استفاده از نقل شارع مقدس، قادر است به فهم قرآن راه یابد (همو، ۲۰۰۵، ج ۳، ص ۳۳۸). عقل در برابر خبر پیامبر، مانند یک شخص عامی است که در برابر امام مجتهد قرار می‌گیرد و حتی بسیار پایین‌تر از اوست (همو، ۱۹۹۱، ج ۱، ص ۱۳۸). براین اساس، عقل با کمک نصوص نقلی، استدلال ورزی می‌کند و اگر نقل نباشد، عقل نمی‌تواند به درک تفصیلی از سود و ضرر در امر معاد و معاش دست یابد (همو، ۲۰۰۵، ج ۱۹، ص ۱۰۰). اگر منظور ابن تیمیه از عدم استقلال عقل این باشد که عقل در فرایند استدلال مستقل نیست و نیازمند راهنمایی و ارشاد انبیای الهی است، چنین دیدگاهی از برخی عالمان متقدم امامیه هم گزارش شده است. چنان که شیخ مفید، دیدگاه سلفیان اهل حدیث را مطابق با دیدگاه امامیه می‌داند (مفید، ۱۹۹۲، ص ۴۴). در این راستا ابن تیمیه وجود احادیث جعلی یا احادیثی که در دلالت‌هایشان ضعیف هستند، انکار نمی‌کند و ضمن این که آن‌ها را در مقابل عقل صریح می‌داند، هرگونه صلاحیت دلیل بودن را از این احادیث سلب می‌کند (همو، ۱۹۹۱، ج ۱، ص ۱۹۸). نکته جالب در تبیین ابن تیمیه نسبت به رابطه معقول صریح و غیر منقول صحیح در این است که وی آن را، با تعقل در موضوع مورد نزاع دریافته است.

در نهایت می‌توان گفت، مفهوم عقل در نظر ابن تیمیه، ابزاری برای کسب معرفت با عنایت بر تقدم نقل بر آن است. اگر برخی از عبارات کلی او در نادیده گرفتن جایگاه واقعی عقل و عدم تبیین دلالتی او در مواجهه با روایات اولین مخلوق صرف نظر کنیم او ظاهراً به دنبال عقل فلسفی است. عقل فلسفی در صدد جلوگیری از انحراف است و از کلیات به جزئیات می‌رسد.

۲-۲. تقدم خلقت جسم بر روح (مبنای دین‌شناسی)

انسان دارای ابعاد جسمانی و روحانی است، ولی خلقت جسم مقدم بر خلقت روح است. زیرا خداوند در آفرینش آدم، نخست خاک را با آب ترکیب نمود تا طین شود، طین خشک در ادامه «صلصال کالفخار» گشت و بعد از آن بود که روح در انسان دمیده شد (ابن تیمیه، ۱۹۹۵، ج ۲، ص ۱۴۷).

ابن تیمیه با قبول تعداد زیاد روایاتی که در آن به آفرینش جسمانی آدم و نفخ روح در او پرداخته شده، شاهی از مسند احمد بن حنبل نقل می‌کند که از نبی مکرم (ص) سؤال شد، ای فرستاده خداوند در چه زمانی به مقام نبوت نائل آمدید؟ که در پاسخ می‌شنود: «آن زمان که آدم بین روح و جسم بود» (همان، ج ۲، ص ۱۴۸). همچنین با استناد به حدیثی دیگر از قول ذوالهجرتین، از نبی مکرم (ص) نقل می‌کند که حضرت فرمودند: «نخست به شکل نطفه چهل روز را در رحم مادرهاتان سپری کردید. سپس به شکل علقه چهل روز را سپری کردید و در ادامه در قالب مضغه، چهل روز را گذراندید. در این موقع بود که خداوند ملکی را برای ثبت مقدراتتان، اعم از رزق، أجل، عمل، شقی یا سعید بودن، فرستاد و پس از طی این مراحل بود که نفخ روح صورت گرفت» (همو، ۱۹۹۵، ج ۲، ص ۱۴۸). بر اساس این‌گونه روایات، ابن تیمیه آفرینش بدن را مقدم بر آفرینش روح می‌داند.

او با استناد به سخن عویمربن زید خزر جی انصاری که، بدنش (جسمش) را سواری دهنده خود می‌دانست و می‌گفت اگر با او مدارا نمایم مرا به مقصد می‌رساند و اگر نه، چنین نخواهد بود (همان، ج ۴، ص ۲۲۱)، سعی می‌کند دیدگاهش را با آوردن روایتی دیگر (تقویت نقل بانقلی دیگر) تقویت کند که خلاصه و مضمون آن چنین است: در روز رستاخیز میان همه مخلوقات، از جمله روح و بدن، درگیری است و هرکس به دنبال این است که گناهش را به گردن دیگری بیندازد. در این میان روح و بدن هرکدام از خود سلب گناه می‌کنند، ولی خداوند میان آن دو با فرستادن ملکی داوری می‌کند. ملک، با استفاده از یک تمثیل آنان را به تصور دعوای فردی معلول و فردی نابینا دعوت می‌کند که پس از ورود به باغی، خود را ناتوان از چیدن و دیدن می‌یابند. در این هنگام فرد معلول، از شخص نابینا می‌خواهد که او را برای چیدن میوه‌ها بلند کند تا با فرمانش، فرد نابینا که می‌تواند حرکت کند به سمت میوه‌ها برود. در این حین ملک سوالی را از روح و بدن می‌پرسد مبنی

بر این که صاحب باغ به خاطر این عمل (دزدی)، فرد فلج را باید مجازات کند یا فرد نابینا را؟ در این هنگام روح و بدن، هر دو یک پاسخ مشترک می‌دهند: هردو را باید مجازات کند! ملک نیز در واکنش به آن دو می‌گوید: داستان شما نیز از همین قرار است (همان، ج ۴، ص ۲۲۲). ابن تیمیه در این جا صرفاً بر مبنای ظاهر روایت به توصیف آن پرداخته‌است و از بررسی جنبه‌های دلالتی متن بازمانده‌است. زیرا بر فرض اعتبار سندی این روایت مفهوم و دلالت حدیث می‌تواند فراتر از عنایت به سواری دادن فرد نابینا نسبت به فرد معلول باشد؛ به گونه‌ای که از آن در جهت اثبات سواری دادن بدن به روح، یا تقدم خلقت بدن بر روح استفاده شود. چه بسا در این روایت اهمیت نقش آفرینی بدن و روح در میزان همکاری و توافق آنان در رسیدن به مقاصد والا باشد و نه اساساً بحث از تقدم و تأخر.

اما این که حقیقت روح در نگاه ابن تیمیه چیست، به نظر می‌رسد او روح را چیزی می‌داند که قادر است از آسمانی به آسمان دیگر بالا برود، از بدن گرفته و یا رها شود چنان که مو از خمیر بیرون کشیده می‌شود. او سایر بحث‌های انجام شده در این زمینه را چیزی جز سرگردانی نمی‌داند، مانند آن چه در میان دسته‌های گوناگون متکلمان نقل شده که یا روح جزء یا صفتی از صفات بدن است و یا عین بدن و یا آن چه از برخی فلاسفه نقل شده که از آنان از اوصافی برای روح استفاده نموده‌اند که خودشان، آن صفات را در توصیف واجب الوجود به کار برده‌اند، ولی اکنون آن را برای ممتنع الوجود هم به کار می‌برند (ابن تیمیه، ۱۹۹۵، ج ۳، بخش ۲، ص ۳۱). در نگاه او همه این سخنان باطل است و بر اساس سخن نبی مکرم (ص) که می‌فرماید، وقتی روح از بدن خارج می‌شود و به سوی آسمان می‌رود دیدگان انسان آن را دنبال می‌کند، روح را در این جا همان جسم می‌داند. ابن تیمیه در عین حال که تأکید می‌کند روح رفتن، آمدن، حیات، قدرت، شنیدن، بصیرت و صفاتی از این دست دارد ولی معتقد است، چون عقول توانایی کم و کیف کردن آن را ندارند و تاکنون نیز مانند او را ندیده‌اند نمی‌توان درباره حقیقت روح سخن گفت؛ زیرا یک شیء با مشاهده خودش یا نظیرش (قیاس) درک می‌شود (همو، ۱۹۹۵، ج ۳، ص ۳۳). بر همین اساس می‌توان گفت که او در این روایت روح را، همان جسم پنداشته تا بتواند بر اعتقاد به سکوت درباره حقیقت روح پایبند بماند. ابن تیمیه در یک جا روح را در حوزه عالم جسمانی قرار داده‌است و درجائی دیگر معتقد است که روح نمی‌تواند از سنخ جسم باشد

و بر همین اساس بحث پرهیز از سخن گفتن بدون علم را در موضوع حقیقت روح و هویت آدمی مطرح کرده‌است. هرچند او اذعان دارد که کتاب و سنت، مسلمانان را از سخن گفتن درباره روح منع نکرده‌اند (همان، ج ۴، ص ۲۷۹). نکته قابل توجه دیگر این است که ابن تیمیه برای واژه «جسم» معانی اصطلاحی متعددی، متفاوت با معنای لغوی آن که برای جسد و بدن در نظر گرفته، قائل است (همان، ج ۳، ص ۳۱).

ابن تیمیه در رابطه با مخلوق بودن روح آدمی به اجماع سلف معتقد است و اعتقاد به غیر مخلوق بودن روح و قدیم بودن آن را بدعت می‌داند (همان، ج ۴، ص ۲۱۶). او کسانی را که به قدیم بودن روح اعتقاد دارند، در دو دسته جای داده‌است؛ گروهی از صابئه فلاسفه، آنان هر چند روح را از ذات خداوند نمی‌دانند، اما آن را ازلی دانسته‌اند (همان اعتقادی که درباره عقول و نفوس دارند) و دسته دیگر، برخی از مسلمانان هستند که جزء زنادیق به حساب می‌آیند. آنان روح را از ذات الهی می‌دانند و معتقدند نیمی از انسان، لاهوتی (روح/رب) و نیم دیگرش ناسوتی (جسم/عبد) است. این اعتقاد مانند باور مسیحیان درباره عیسی بن مریم (ع) است، درحالی که خداوند این اعتقاد را انکار کرد. در ادامه، با بیان یک استفهام انکاری می‌گوید، چگونه ممکن است همه آدمیان، حتی فرعون و قارون، ترکیبی از لاهوت و ناسوت باشند؟ (همان، ج ۴، ص ۲۲۲). بنابراین در نگاه ابن تیمیه، هرچند خلقت جسم مقدم بر روح است، ولی روح، بُعد اصلی وجود آدمی است، اما انسان قادر به درک حقیقت خویش نیست.

بررسی تطبیقی دیدگاه علامه طباطبائی و ابن تیمیه

با وجود تفاوت در دیدگاه‌ها و مبانی نظری میان علامه و ابن تیمیه که در جدول (۳) به آن اشاره می‌شود، می‌توان نقاط مشترکی را نیز در فهم آنان در مواجهه با احادیث اولین مخلوق یافت؛ که در جدول (۲) به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌گردد:

(جدول ۲) یک. وجوه اشتراک

علامه طباطبائی	۱- استناد به قرآن و حدیث. ۲- اهتمام به جایگاه تعقل در فهم معارف دینی. ۳- ضرورت پرداختن به عقل صریح و سلیم به جای غور نمودن در اموری که
ابن تیمیه	حقیقت آن‌ها برای انسان مشخص نیست. ۴- پرداختن به مسائل بنیادین و سؤال برانگیز در میان مسلمین. ۵- عدم پذیرش قالب انحصاری عقول عشره به دلیل نیافتن سندی در قرآن و سنت. ۶- به طور کلی، نمی‌توان درباره روح به یک شناخت کامل و دقیق رسید.

(جدول ۳) دو. وجوه اختلاف

	علامه طباطبائی	ابن تیمیه
۱	پذیرش احادیثی که اولین مخلوق را عقل می‌داند.	عدم پذیرش عنوان اولین مخلوق برای عقل. هرچند احادیثی را که به برتری عقل در میان مخلوقات اشاره دارد، می‌پذیرد.
۲	تطبیق برخی از شروحي که فلاسفه در این احادیث ذکر نموده‌اند بر ارواح طیبه معصومین (ع).	عدم پذیرش شروح فلسفی.
۳	اعتقاد به عالم مجردات.	تقدیم خلقت جسم بر روح.
۴	پذیرش افضلیت انسان کامل بر سایر موجودات در دنیا و آخرت.	پذیرش افضلیت انسان صالح در جهان آخرت بر ملائکه و افضلیت ملائکه بر انسان در دنیا.

نتایج

۱. پذیرش احکام عقل صریح و قطعی توسط ابن تیمیه، نباید باعث انکار روایات صادر شده در فضیلت عقل شود، چه بسا آن روایات ناظر به فضیلت چنین عقلی باشند، و یا اساساً، اراده دیگری از این لفظ شده که نیازمند تأویل باشد. لذا از جمله وظایف حدیث‌شناسان و رجال‌شناسان، بررسی صحت و سقم روایات و دلالت آن‌هاست. علاوه بر این که بخش عمده روایت‌هایی که صادر اول را عقل می‌دانند، در منابع دینی و نه صرفاً فلسفی گزارش شده‌است، پس نمی‌توان همه آن‌ها را باطل یا موضوع دانست در عوض پیشنهاد می‌شود

تا پژوهشگران با گونه‌شناسی و جریان‌شناسی این احادیث، راز تنوع رویکردها و اهمیت به این احادیث را در برهه‌هایی از تاریخ کشف کنند.

۲. با استفاده از روش بررسی تطبیقی آرا و اندیشه‌های علامه طباطبائی و ابن تیمیه، مشخص گردید که استفاده از معنای عقل به اشکال مختلفی صورت گرفته‌است. به عبارت دیگر، مفهوم عقل در جریان تفکر شیعی و در بالاترین مرتبه‌اش شامل آن چیزی می‌شود که معصوم می‌فهمد، تشخیص می‌دهد و بیان می‌کند. این معنا با توسل به معنای لغوی و نیز معنای فلسفی، همواره مورد توجه بوده‌است، اما در ادامه، با عدول از این معانی و اثرپذیری از جریان‌های فکری و فلسفی یونانی، باعث شد تا واکنش‌های شدیدی در محافل گوناگون فکری مسلمانان، نسبت به آن به وجود آید. چنان‌که با واکنش تند ابن تیمیه، نسبت به هرگونه جریان فکری، فلسفی روبه‌رو شد.

۳. یکی از نکات قابل توجه که در ضمن بحث اصلی فهم دیدگاه دو شخصیت مطرح در جهان اسلام از احادیث اولین مخلوق آشکار گردید، استفاده از رویکرد فلسفی عقل، نزد ابن تیمیه است که برخلاف انتظار اولیه بود. رویکرد او، ناظر به توجه به مفهوم منع و امساک در معنای عقل است، که جلوگیری از هرگونه انحراف در تفکر را دنبال می‌کند، این رویکرد مورد توجه فلاسفه بوده و از آن به عنوان ابزاری برای کسب معرفت و سیر از کلیات به جزئیات استفاده می‌کنند. از طرف دیگر، علامه طباطبائی نیز بر خلاف تصور اولیه، با در نظر گرفتن معنای لغوی عقل که عبارت است از بستن، گره زدن و نسبت دادن، به رویکرد قرآنی آن، که عبارت است از نسبت دادن نشانه‌های جزئی و ظاهری به امور کلی، توجه نموده‌است.

مشارکت نویسندگان

مهدی ایزدی، مسئول بررسی قالب کلی محتوا، چگونگی پرداختن به مسأله و ارزیابی نهایی.

حمزه علی بهرامی، مسئول معرفی منابع، پاسخگویی به ابهامات و پرسش‌ها و ارزیابی اولیه. حانیه صادقی، مسئول گردآوری اطلاعات، تحلیل و بررسی تطبیقی موضوع پژوهش.

تشکر و قدردانی

مقاله پیش روی، جزیی از پایان نامه نبوده و دارای منافع مالی نیست. البته از حمایت‌های معنوی اساتید و داوران این پژوهش قدردانی می‌شود.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مآخذ

The Holy Quran

Amiri, N. Abdolhossein Khosravanah. [Rational and rationalism in philosophy and Quran]. Interdisciplinary Quranic Studies. 2009; 1 (2):33-42. Persian.

Bahrami, H. A. [An Analysis of Salafi Arguments from the Priority of Transmitted Rulings to Rulings of the Reason with a Focus on Ibn al-Qayyim]. Cuuuuuuuuadd nnnnnnnnnnnssssyyy ydd eee 23(3):31-54. Persian.

Ghareh Sifat Moqaddam, F. Mozaffari, H. [Comparative Study of Interpretative Criteria in the Mystical Interpretation of Surah Al-Qadr]. Journal of Islamic Religions Research. 2022; 17: 263-286. Persian.

Hassan Zadeh, S. [Translation of Usul al-Kafi]. M B Y (Author). Qom: Qaem al-Mohammad (May Allah hasten his reappearance); 2008. Persian.

Ibn Arabi, M. B. A, Fusus Al-Hikam wa Al-aa aaaaaa aa,,,,, ,, ccooooooyy Abul-Ala 'Afifi, Tehran, Al-Zahra. 1991. Arabic.

Ibn Babawayh (Sheikh Sadouk), M. B. A, al-Tawhid, Qom, Society of Teachers in Qom Seminary. 1994. Arabic.

Ibn Taymiyyah, al-Furqan Bayn al-Haqq wal-Batil, edited by Al-rr aa,,,,, Bijaa, Maktabat Dar Al-Bayan. Maktabat Al-, , 'arrrrr rrrrr rr r....

Ibn Taymiyyah, Al-Radd 'ala Al-Mantiqiyyin, edited by Muhammad Hassan Ismail, Beirut, Dar Al-Kutub Al-'ImnAAAAAAAA AAAAAA A

Inn aa iii aaa,, aa '' aa aaddd al-AAI aa l-Naql, edited by Muhammad Rashad Salem, Saudi Arabia, Al-Muhammad bin Saud University. 1991. Arabic.

- Ibn Taymiyyah, Majmu'at al-Fatawa, edited by Abdul Rahman bin Muhammad bin Qasim, Medina, King Fahd Complex for Printing the Holy Quran, Saudi Arabia. 1995. Arabic.
- Ibn Taymiyyah, Majmu'at al-Fatawi, edited by Anwar Al-Baz and Amir al-Jazzar, Bijaa, Dar Al-Wafa. 2005. Arabic.
- aaa eeii , .. AAlahhh aa aaaaaasss eeettttt tt www eee tttt ppee
Originates from the One (Emanation System)]. Journal of Ethical Researches (Islamic Knowledge Society). 2006; 2: 123-152. Persian.
- Majlisi, M. B. Bihar al-Anwar. 3rd ed. Beirut: Dar al-Hay'a al-Turath al-Arabi; 1982. Arabic.
- Mirdamad, M. B. Jazawat and Mavaqit. Tehran: Mirath Maktoob; 2001. Persian.
- Montazeri, S, et al. Collection of Articles from the International Congress of Shi'ism's Great Scholar al-Kulayni (Reason and Ignorance in the Narrations of "Al-Kafi"). Qom: Dar al-Hadith; 2008. Persian.
- Mousavi, M .B [Translation of Tafsir al-Mizan] .Tabatabai M. H (Author). Qom: Society of Teachers of Qom Theological School, Islamic Publishing Office; 1999 (b).
- ffff ,, .. B. .. ,, Aaa ll al-Maqalat fi al-Madhaheb wa al-Mukhtarat, Qom, International 1992. Arabic.
- Sajjadi, S J. Encyclopedia of Islamic Knowledge. Tehran: Koomesh; 1994. Persian.
- Shirvani, A. [Translation of Nihayat al-Hikmah] . Tabatabai M.H (Author). Qom: Dar al-Fikr; 2008. Persian.
- Tabatabai, M. H, Khosroshahi, H. The Mission of Shi'ism in Today's World (A Dialogue with Henri Corbin). Qom: Bostane Ketab; 2008. Persian.
- Tabatabai, M. H. Shi'ism in Islam. Qom: Society of Teachers in Qom Seminary, Office of Islamic Publications; 1999. Persian.
- Taherani, H. Shining Affection. Mashhad: Noor Malakoot-e Quran; 2005. Persian.
- aaaaa,, āāāāā āāāā add eee eee yyy ff hhhh ll (Ieeas)]. *Essays in Philosophy and Kalam*. 2012; 88:47-64. Persian.

معرفی نویسندگان

مهدی ایزدی استاد تمام گروه علوم قرآن و حدیث است. او کارشناسی ارشد پیوسته خود را در سال ۱۳۶۸ از دانشگاه امام صادق علیه السلام و دکتری خود را در سال ۱۳۷۳ از دانشگاه تهران دریافت کرده است. تألیفات، کتب و مقالات ایشان بیش از نود عنوان است. از جمله فعالیت‌های علمی- پژوهشی ایشان عبارت است از: سردبیری نشریه علمی-پژوهشی «مطالعات قرآن

و حدیث»، عضو هیئت تحریریه نشریات علمی متعدد؛ عضو انجمن علوم قرآن و حدیث ایران؛ عضویت در کمیته علمی سیزدهمین جشنواره فارابی (۱۴۰۱) و سومین کتاب سال استانی فارس.

Izadi, M. Full Professor of the Department of Quran and Hadith Sciences, Imam Sadiq (AS) University, Tehran, Iran.

izad@isu.ac.ir

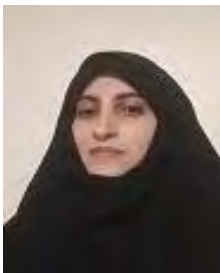

حمزه علی بهرامی دانشیار گروه ارشد شیعه شناسی و تفسیر اثری در دانشگاه اصفهان است. او کارشناسی خود را در رشته علوم اجتماعی گرایش پژوهشگری از دانشگاه باقر العلوم دریافت کرد و دارای دو مدرک کارشناسی ارشد در رشته‌های تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی از جامعه المصطفی و مذاهب اسلامی گرایش کلام مقارن از مؤسسه آموزشی و پژوهشی مذاهب اسلامی است. ایشان

مدرک سطح چهار خود را از حوزه علمیه قم دریافت کرد و به مدت هشت سال در دروس خارج فقه و اصول اساتید مطرح آن شرکت کرد. از جمله دیگر فعالیت‌های آموزشی-پژوهشی او عبارت است از؛ تألیف بیش از پنجاه مقاله علمی-پژوهشی؛ تألیف و ارائه نزدیک به بیست مقاله در همایش‌های بین المللی و ملی؛ تألیف چندین کتاب پژوهشی؛ رتبه اول جشنواره علامه حلی در حوزه تفسیر اثری؛ پژوهشگر برتر گروه‌های معارف دانشگاه‌های کشور در سال ۱۳۹۷.

Bahrame, H. A. Associate Professor, Faculty member of the Department of Teaching of Islamic, University of Isfahan.

bahrame1918@gmail.com

حانیه صادقی مربی دروس منابع اسلامی در دانشگاه‌ها، وابسته به نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری است. وی کارشناسی خود را در سال ۱۳۸۶ در رشته الهیات و معارف اسلامی در دانشگاه اصفهان و کارشناسی ارشد را سال ۱۳۹۰ در رشته اصول الدین و معارف علوی در دانشگاه معارف قرآن و عترت علیهم السلام اصفهان دریافت کرد و اکنون دانشجوی دکتری رشته الهیات، معارف اسلامی و ارشاد در دانشگاه امام صادق علیه السلام است. او نویسنده کتاب «خودآگاهی در اندیشه امام علی علیه السلام» است و دارای مقالاتی در نشریات علمی پژوهشی، علمی ترویجی، همایشی و کنفرانسی بین‌المللی است.

Sadeghi, H. Educator of Islamic Sources Courses in Universities and PhD student, Department of Quran and Hadith Sciences, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

ha.sadeghi@isu.ac.ir

How to cite this paper:

Mahdi Izadi, Hamzeh Ali Bahrami and Hanieh Sadeghi (2025). Comparative Study of Allameh Tabataba'i and Ibn Taymiyyah's Understanding of the Hadiths of the First Creation. *Journal of Ontological Researches*, 13 (26), 485-510. Persian.

DOI: 10.22061/orj.2025.2265

URI: https://orj.sru.ac.ir/article_2265.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.